

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ АГРЕСІЇ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З ПМР

Стаття присвячена розробці психолого-педагогічних умов запобігання агресії у дітей молодшого шкільного віку з порушеннями мовленнєвого розвитку. Проаналізовано стан проблеми у вітчизняній та зарубіжній психолого-педагогічній літературі, визначено критерії оцінки (за видами та підвидами агресії) та рівні агресії.

Ключові слова: агресія, агресивний стан, агресивність, агресивна поведінка, види та підвиди агресії, психолого-педагогічні умови, навчально-превентивна методика, молодші школярі з порушеннями мовленнєвого розвитку.

Статья посвящена разработке психолого-педагогических условий предотвращения агрессии у детей младшего школьного возраста с нарушениями речевого развития. В работе проанализировано состояние разработки проблемы в отечественной и зарубежной психолого-педагогической и научно-методической литературе, выделены критерии оценивания (за видами и подвидами агрессии) и уровни агрессии.

Ключевые слова: агрессия, агрессивное состояние, агрессивность, агрессивное поведение, виды и подвиды агрессии, психолого-педагогические условия, учебно-превентивная методика, младшие школьники с нарушениями речевого развития.

Аналіз наукових досліджень (Л. Андрусишин, Є. Алмазової, Н. Гаврилової, Е. Данілявічуте, С. Коноплястої, Р. Левіної, І. Мартинової, І. Марченко, О. Мастюкової, М. Савченко, Є. Соботович, М. Поваляєвої, В. Тарасун, В. Тищенко, Т. Філічової, Н. Чевельової, Н. Чередніченко, М. Шеремет та ін.) показав, що у дітей з фонетичним недорозвиненням мовлення (ФНМ), фонетико-фонематичним недорозвиненням мовлення (ФФНМ), нерізко вираженим загальним недорозвиненням мовлення (НЗНМ), загальним недорозвиненням мовлення (ЗНМ) крім порушень мовлення може спостерігатися недорозвинення окремих психічних процесів: симультанного синтезу, сукцесивної функціональної системи, пропріорецептивної чутливості, фонематичних процесів, функцій динамічного праксису, просторового гнозису, обсягу оперативної пам'яті, розподілу уваги, розумових мисленнєвих операцій, творчої уяви, спрямованої мотивації, волі,

емоційно-особистісної сфери.

Також було визначено, що емоції і агресія зокрема вивчались у дітей із заїканням (С. Ляпідевським, О. Павловою, В. Селіверстовим, Л. Зайцевою та ін.), порушенням голосу (О. Алмазовою, О. Орловою, Л. Гончарук та ін.) та з ЗНМ (І. Кондратенко, І. Нікольська, О. Чернова та ін.). Результати дослідження підтверджують, що в дітей з ФНМ, ФФНМ, НЗНМ емоційна сфера та агресія не були предметом вивчення.

У сучасній літературі агресія досліджувалася за напрямками: психоаналітичним (З. Фрейд, Е. Фромм, О. Кернберг та ін.); біхевіоральним (Р. Кратчфілд, Н. Левінсон, А. Бандура та ін.); когнітивним (Дж. Доллард, А. Міллер, Л. Берковіц та ін.); етологічним – вивчення агресивної поведінки у тварин, еволюційних форм невербальної агресії у людини (К. Лоренц, М. Дерягіна, М. Бутовська та ін.).

Узагальнення результатів теоретичного дослідження причин виникнення агресії у дітей та дорослих дозволило систематизувати та об'єднати їх у дві групи: нейрофізіологічні (О. Лурія, Т. Доброхотова, Е. Хомська, Д. Фултон, та ін.) та соціальні (Л. Божович, О. Бовть, М. Булянов, С. Завражин, О. Захаров, С. Колосова, О. Копчонова, О. Романов, І. Фурманов, В. Шебанова та ін.). З огляду на це, агресія була представлена як внутрішньо зумовлена – породжена "Я-Особистістю", так і зовнішньо зумовлена – породжена сім'єю та соціумом.

Аналіз матеріалів дослідження (А. Адлера, О. Атемасової, К. Бютнер, А. Бандури, А. Басс, В. Бойко, А. Даркі, Є. Змановської, Т. Кириленко, Н. Левітової та ін.) дозволив визначити сутність понять: "агресивний стан" – це внутрішні переживання особистості (незадоволеність собою, невпевненість, тривожність, страх, самовдоволеність, збудливість, невірноваженість тощо); "агресивна поведінка" – специфічна форма дій людини вербального або невербального характеру; "агресивність" – якість особистості. У контексті нашого дослідження поняття "агресія" включало у себе три складові: агресивний стан, агресивну поведінку та агресивність як якість особистості.

Аналіз спеціальної літератури засвідчив, що агресія існує у інформаційному полі особистості як усвідомлена та неусвідомлена форма. *Усвідомлена* – формується внаслідок еволюційного накопичення досвіду у процесі навчання, виховання, емоційного переживання тощо (А. Адлер, Л. Виготський, О. Леонт'єв, Г. Костюк, О. Лурія, С. Рубінштейн, В. Столін, І. Сеченов, А. Спіркін, Д. Узнадзе, З. Фройд та ін.). *Неусвідомлена* – є результатом впливу генетичної інформації, колективного несвідомого та свідомого пізнання, що здатне у процесі певної діяльності дитини проявлятися у вигляді стереотипної поведінки (А. Бергсон, Р. Бернгейм, Д. Гартлі, Р. Декарт, І. Кант, Р. Лейбніц, Ф. Месмер, Ф. Ніцше, Платон, Ж. Шарко та ін.).

На констатувальному етапі дослідження проаналізовано науково-методичні джерела та сформовано методики, які дозволили вивчити у молодших школярів з нормальним психофізичним розвитком та з ФНМ,

ФФНМ, НЗНМ агресію як неусвідомлений стан, моделювання ними агресивної поведінки у свідомості, використання цих моделей в життєвих ситуаціях, усвідомлення свого стану й поведінки; визначено вплив порушень мовлення на рівень та особливості прояву різних видів агресії у молодших школярів як з нормальним психофізичним розвитком, так і з ПМР; визначено, в яких сферах ("Я-Особистість", "Я у сім'ї", "Я у соціумі") найбільше проявляється агресія у різних категорій учнів; розглянуті структурні типи агресії.

В основу дослідження особливостей прояву агресії у молодших школярів з нормальним психофізичним розвитком та з ПМР були покладені науково-методичні розробки українських та закордонних вчених (О. Атемасової, Г. Айзенка, А. Ассінгера, А. Басса, Р. Бернса, Дж. Бука, Л. Гумовської, А. Дарка, М. Друзкевич, С. Кауфмана, З. Ленів, М. Люшера, С. Розенцвейга, О. Романова, І. Фурманова та ін.). Було визначено дві групи методик для дослідження неусвідомленої агресії: модернізовані малюнкові методики ("Малюнок неіснуючої тварини", "Малюнок моєї сім'ї", "Малюнок мого класу") для вивчення агресії як стану, а також було складено модифіковану "Сюжетно-ситуативно-ілюстровану" методику, за допомогою якої виявляли моделювання типів поведінки у свідомості. Усвідомлення агресії досліджували за опитувальником, орієнтованим на розуміння школярами свого стану та поведінки, методом невиключеного спостереження вивчали агресивну поведінку у різних життєвих ситуаціях.

За результатами аналізу науково-методичних джерел (А. Басса, А. Дарка, М. Друзкевич, С. Кауфмана, К. Леонгардта, М. Люшера, Н. Равенського, С. Розенцвейга, О. Романова, М. Станкіна, І. Фурманова та ін.) нами було визначено якісні показники, які вказували на різні види (саморегульований, прихований, поведінковий) та підвиди агресії (контрольований, змагальний, захисний, депресивний, демонстративний і фізичний). Саморегульований вид включив контрольований і змагальний підвиди; прихований – захисний і депресивний; поведінковий – демонстративний і фізичний. У подальшому це дало можливість визначити критерії оцінювання у обраних нами для дослідження методиках.

У констатувальному експерименті взяли участь 321 учень молодших класів загальноосвітніх шкіл (з 1-го по 4-й клас), із них: діти з нормальним психофізичним розвитком – 215 (100%), 106 – з порушеннями мовленнєвого розвитку, до групи яких входили учні з фонетичним недорозвиненням мовлення (ФНМ) – 48 (100%); з фонетико-фонематичним недорозвиненням мовлення (ФФНМ) – 32 (100%); з нерізко вираженим загальним недорозвиненням мовлення (НЗНМ) – 26 (100%).

Аналіз матеріалів дослідження засвідчив, що існують як спільні, так і відмінні прояви агресії у дітей на рівні переживань, моделей поведінки, усвідомлення стану агресії та поведінки. Встановлено, що у молодших

школярів з нормальним психофізичним розвитком та з ПМР не спостерігалось яскраво виражених закономірностей, які б указували на залежність рівня недорозвинення мовлення і проявів саморегульованого виду контрольованого підвиду (учні з нормальним психофізичним розвитком – 74%, ФНМ – 71%, ФФНМ – 60%, НЗНМ – 72%) та прихованого виду захисного підвиду (молодші школярі з нормальним психофізичним розвитком – 83%, ФНМ – 84%, ФФНМ – 80%, НЗНМ – 84%).

Чим складнішим було порушення мовлення, тим менше учнів молодших класів з ПМР переживають стан агресії, який було віднесено до саморегульованого виду змагального підвиду, моделюють цей тип поведінки у свідомості, розуміють власні переживання, вчинки та використовують їх у життєвих ситуаціях (діти з нормальним психофізичним розвитком – 73%, ФНМ – 70%, ФФНМ – 66%, НЗНМ – 59%). Також ця закономірність стосується поведінкового виду демонстративного підвиду агресії (учні з нормальним психофізичним розвитком – 82%, ФНМ – 82%, ФФНМ – 79%, НЗНМ – 75%).

Визначено, що чим складніше порушення мовлення, тим частіше виявлявся в молодших школярів з ПМР важкий за симптоматикою прихований вид депресивний підвид агресії (у дітей з нормальним психофізичним розвитком – 60%, з ФНМ – 65%, з ФФНМ – 66%, з НЗНМ – 78%) та поведінковий вид фізичний підвид агресії (в учнів з нормальним психофізичним розвитком – 47%, з ФНМ – 54%, з ФФНМ – 53%, з НЗНМ – 63%).

Отже, чим складніше мовленнєве порушення, тим більший відсоток дітей моделює й застосовує на практиці ті форми поведінки, які вказують на фізичний та депресивний рівень агресії.

Виявлено, що у кожної дитини одночасно спостерігалось декілька підвидів агресії, що було розглянуто нами як структурний тип агресії. Аналіз матеріалів дослідження засвідчив, що найбільша варіативність структурних типів спостерігалась у дітей із нормальним психофізичним розвитком. До складу їхніх структурних типів входило від 2-х до 6-ти підвидів агресії. Більшість притаманних їм структурних типів не були важкими за симптоматикою і містили саморегульований вид контрольований підвид, саморегульований вид змагальний підвид, прихований вид захисний підвид і поведінковий вид демонстративний підвид агресії.

Діти з ПМР мали найменшу варіативність структурних типів, і до їх складу переважно входило від 4-х до 6-ти підвидів агресії. Притаманні їм структурні типи частіше включали прихований вид депресивний підвид і поведінковий вид фізичний підвид агресії, які за симптоматикою були складними. Можна вважати, що варіативність та склад структурних типів при моделюванні агресивної поведінки більшою мірою залежали від глибини порушення мовлення. Так, при НЗНМ завжди спостерігався структурний тип агресії з її шістьма

підвидами.

Було виявлено, що агресія у молодших школярів у різних сферах дослідження ("Я-Особистість", "Я у сім'ї", "Я у соціумі"), залежала від сформованості у них мовлення. Так, у сфері "Я-Особистість" агресія найчастіше спостерігалась у школярів з фонетико-фонематичним недорозвиненням мовлення та школярів з нерізко вираженим загальним недорозвиненням мовлення; у сфері "Я у сім'ї" – в учнів з нормальним мовленням; у сфері "Я у соціумі" – у дітей з фонетичним недорозвиненням мовлення.

За підсумками проведеного констатувального дослідження було визначено загальний рівень прояву агресії в молодших школярів з нормальним психофізичним розвитком та з ПМР [1]. Аналіз отриманих результатів засвідчив:

- чим складніше порушення мовлення, тим більше дітей переживало на високому рівні стан неусвідомленої агресії: високий рівень прояву агресії було виявлено в 40% учнів із нормальним психофізичним розвитком, 42% з ФНМ, 48% з ФФНМ та в 62% з НЗНМ;

- чим глибше недорозвинення мовлення, тим більше учнів молодших класів на високому рівні у своїй свідомості моделювали різні типи агресивної поведінки: учні з нормальним психофізичним розвитком – 9%, з ФНМ – 6%, з ФФНМ – 17% та з НЗНМ – 50%;

- рівень усвідомлення своєї поведінки та внутрішніх переживань у всіх досліджуваних дітей був переважно середнім (у середньому 46%) та низьким (у середньому 52%), що, на нашу думку, є недостатнім для регуляції їхнього внутрішнього стану агресії й поведінки.

- агресивні дії в життєвих ситуаціях застосовувались на високому рівні 5% учнів з нормальним психофізичним розвитком, 19% з ФНМ, 4% з ФФНМ та 6% з НЗНМ. Більшість досліджуваних дітей використовували їх на середньому рівні (в середньому 91%). Низького рівня виявлено не було. Цікавим, на нашу думку, є той факт, що найбільше використовували агресивну форму поведінки на високому рівні учні з ФНМ (19%).

У результаті аналізу матеріалів дослідження було визначено, що саме у дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку прихований вид депресивний підвид і поведінковий вид фізичний підвид агресії проявлялися найбільш виражено. Така категорія дітей, на наш погляд, потребувала корекційного впливу. З огляду на це, виникла необхідність у створенні методики, спрямованої на попередження виникнення агресії та, за необхідністю, виведення дітей з ПМР з цього стану. Передбачалося, що спеціально організована навчально-превентивна робота з дітьми-логопатами не лише сприятиме формуванню у них усвідомлення стану агресії, вмінню контролювати агресивні дії, але й забезпечить розвиток у них мовлення [2].

Відповідно до поставленої мети дисертаційного дослідження, на формувальному етапі було розроблено психолого-педагогічні умови,

щодо запобігання агресії у молодших школярів з ПМР. Зокрема, вагомою умовою, що забезпечує запобігання агресії у молодших школярів з ПМР, є нормалізація стосунків дітей з батьками. Превентивне навчання, проведене нами з участю дітей та членів сім'ї, забезпечувало взаєморозуміння між батьками та їх дітьми, формувало вміння членів родини співпрацювати один з одним, поважати думку оточуючих, приймати нестандартні рішення у критичних ситуаціях. Діти вчилися цінувати досвід дорослих, вшановувати родинні традиції, батьки – розуміти своїх дітей та більше часу приділяти їхньому розвитку.

Запобігання агресії у молодших школярів з ПМР ефективно за умови поєднання індивідуальних та фронтальних форм роботи. У дітей з ПМР було виявлено як індивідуальні, так і спільні особливості розвитку агресії. Індивідуальна робота проводилася нами з урахуванням індивідуальних особливостей прояву агресії. На фронтальних заняттях закріплювалося усвідомлення різних видів агресії через розгляд конфліктних ситуацій між групою однолітків та у сім'ї.

Визначено, що попередження індивідуальних проявів агресії можливе за умови проведення навчально-превентивної роботи індивідуально з використанням комплексу вправ та завдань, що дозволять дітям навчитися самостійно відчувати, розпізнавати, характеризувати та регулювати різні емоції; усвідомлено підходити до вибору у життєвих ситуаціях форм поведінки, надавати перевагу тим, які не суперечать загальноприйнятим у суспільстві поведінковим нормам.

Ефективне закріплення нових моделей поведінки у свідомості дітей з ПМР можливе за умови проведення спеціальної системи занять з групою учнів класу. У такій формі організована навчально-превентивна робота сприятиме усвідомленню агресії в цілому, розвиватиме в учнів почуття емпатії, гуманності, співчутливості, толерантності та уважності один до одного, забезпечуватиме формування гармонійних стосунків між однолітками.

Формування в учнів усвідомлення проявів агресії можливе за умови організації та проведення навчально-превентивної роботи поетапно. Формувальний експеримент, проведений нами, включав п'ять етапів роботи, впродовж яких молодші школярі з ПМР послідовно вчилися розуміти агресивні стани, усвідомлювати наслідки агресивних дій. На першому етапі дітей навчали аналізувати життєві ситуації, усвідомлювати ролі, які виконують люди у різних ситуаціях; на другому – моделювати нові виходи з критичних ситуацій; на третьому – співвідносити емоції людей у різних життєвих ситуаціях з гамою кольорів; на четвертому – розуміти взаємозв'язок музичних творів з емоціями у нашому житті; на п'ятому – самостійно вибирати моделі поведінки для вирішення конфліктних ситуацій.

Навчально-превентивна робота сприятиме запобіганню агресії за

умови правильного послідовного застосування диференційованих груп методів. На першому етапі корекційної роботи методи включали гру, бесіду, пантомімічні етюди, інсценування. На другому етапі методи навчання містили аналіз життєвих ситуацій, складання розповіді за малюнком, гру, бесіду. На третьому – основним методом роботи було малювання. На четвертому – слухання музичних творів і цілеспрямований вибір музики. На п'ятому – з метою закріплення навичок адекватного реагування у конфліктних ситуаціях були використані методи, які використовувались на попередніх етапах: гра, бесіда, творча розповідь, інсценування, малювання, слухання та цілеспрямований вибір музичних творів.

Формування варіативності моделей поведінки складає одну з умов, що забезпечує в учнів з ПМР здатність усвідомлювати свій вибір. На навчально-розвивальних заняттях діти навчалися переключатись зі старих неефективних моделей поведінки на нові, більш продуктивні, а також ми орієнтували їх на вибір тих форм поведінки, які не суперечать загальноприйнятим у суспільстві поведінковим нормам.

Важливою умовою для попередження агресії у молодших школярів з ПМР є забезпечення права дітей на самостійний вибір. Така педагогічна умова реалізувалася у процесі виконання учнями завдань, що потребували самостійного вирішення складних ситуацій. Дитині надавалася можливість проаналізувати конфлікт, оцінити емоційність учасників групи, знайти моделі поведінки, які здатні вирішити непорозуміння, допустити помилку і виправити її. Такий підхід допомагав учням з ПМР не боятися приймати рішення у складних ситуаціях, брати відповідальність за свої вчинки та усвідомлювати наслідки агресивних дій.

З метою перевірки ефективності психолого-педагогічних умов, які ми застосовували, під час формувального експерименту було проведено контрольний зріз після проведення розвивального навчання, а також кількісний і якісний аналіз отриманих даних.

Порівняльний аналіз результатів дослідження експериментальної групи (ЕГ) та контрольної групи (КГ) учнів молодших класів з порушеннями мовлення засвідчив, що в ЕГ значно зменшилась кількість дітей, у яких було виявлено стан агресії прихованого виду захисного підвиду, прихованого виду депресивного підвиду, поведінкового виду демонстративного підвиду та поведінкового виду фізичного підвиду. Збільшився відсоток школярів, які почали усвідомлювати дію цих підвидів, тоді як в учнів КГ такі підвиди агресії залишалися провідними і не змінилися під час другого дослідження.

Порівняльний аналіз експериментальних даних у сферах "Я-Особистість", "Я у сім'ї", "Я у соціумі" показав, що, на відміну від учнів з ПМР в КГ, у школярів з ПМР в ЕГ у структурний тип значно частіше почав входити саморегульований вид контролюючий підвид, саморегульований вид змагальний підвид, прихований вид захисний

підвид та поведінковий вид демонстративний підвид агресії (у сфері "Я-Особистість" – ЕГ на $> 10\%$ КГ; "Я у сім'ї" – ЕГ на $> 11\%$ КГ; "Я у соціумі" – ЕГ на $> 15\%$ КГ). При цьому в КГ показники дослідження другого порядку (у трьох сферах дослідження) не змінилися від першого експерименту ($V_{КГ} = R_{КГ}$) і в їх структурних типах переважали поведінковий вид фізичний підвид та прихований вид депресивний підвид агресії.

Отже, у молодших школярів з ПМР ЕГ були виявлені структурні типи, які характеризувались більшою варіативністю. До складу структурних типів частіше почали входити підвиди агресії, які за симптоматикою не вважалися складними.

Аналіз матеріалів дослідження засвідчив, що за станом агресії, моделюванням поведінки у свідомості, усвідомленням та використанням її у життєвих ситуаціях, серед учнів ЕГ на відміну від учнів КГ збільшився відсоток учнів, які мали низький (ЕГ в середньому на $19\% > КГ$) рівень агресії та значно зменшився середній (ЕГ в середньому на $4\% < КГ$) та високий (ЕГ в середньому на $15\% < КГ$). У дітей з КГ покращень у дослідженні другого порядку не спостерігалось.

Отже, аналіз показників рівня агресії показав, що дітям ЕГ був більш притаманний низький та середній рівні агресії, високий у порівнянні з КГ, належав невеликому відсотку учнів (6%), тоді коли його було виявлено у 20% учнів КГ.

Статистична перевірка гіпотези щодо того, що частина учнів з низьким та середнім рівнем агресії після проведення корекційної роботи значно збільшиться, знайшло своє підтвердження: емпіричне значення критерію ($\chi^2_{\text{емп}}$) у дослідженні дорівнювало $14,21$, що суттєво перевищувало критичне значення ($\chi^2_{\text{кр}}$) яке складало $9,21$. Це дало нам привід стверджувати, що навчально-розвивальна робота з учнями експериментальної групи сприяла зменшенню агресії в учнів.

Аналіз матеріалів дослідження показав, що агресія у молодших школярів з вадами мовлення в ЕГ не зникла зовсім, вона трансформувалась в інші форми, які, з одного боку, не травмують внутрішній стан дитини, а з іншого - не принижують своїм проявом оточуючих людей, і стала менш вираженою. Загалом учні навчилися адекватно сприймати, аналізувати та відповідно реагувати в критичних життєвих ситуаціях.

Список використаних джерел

1. Белова О. Б. Особливості вивчення стану, моделей поведінки, усвідомлення та дій агресії у молодших школярів з нормальним мовленням та ПМР / Олена Борисівна Белова, Гаврилова Наталія Степанівна // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія соціально-педагогічна / за ред. О. В. Гаврилова, В. І. Співака. – Кам'янець-

Подільський : Медобори – 2006, 2012. – Вип. XXI – С. 44-53.

2. Белова О. Б. Умови запобігання агресії у молодших школярів з порушеннями мовленнєвого розвитку/ Олена Борисівна Белова // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія соціально-педагогічна / за ред. О. В. Гаврилова, В. І. Співака. – Кам'янець-Подільський : Медобори – 2006, 2012. – Вип. XXII. – С. 6-14.

This article is dedicated to the development of psycho-pedagogical conditions for preventing children's aggression of primary school age with speech impairment. The problem is analysed in national and foreign psycho-pedagogical literature, actuality is found out in correctional pedagogy and special psychology. The evaluation criteria and level of aggression are found in junior schoolchildren with normal psychophysical development and with speech impairment. Psycho-pedagogical conditions and educational-preventive methods are developed for preventing children's aggression of primary school age with speech impairment.

Keywords: aggression, aggressive state, aggressiveness, aggressive behaviour, kinds and subspecies of aggression, psycho-pedagogical conditions, educational-preventive methods, junior schoolchildren with speech impairment.

Отримано 19.9.2013

УДК 376–056.264

Е.П. Боброва

ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ КАК УСЛОВИЕ ФОРМИРОВАНИЯ РЕЧЕКОММУНИКАТИВНЫХ УМЕНИЙ У ДОШКОЛЬНИКОВ

У статті простежується взаємозв'язок мовленнєвого і соціального розвитку дитини старшого дошкільного віку із загальним недорозвиненням мовлення в умовах інтегрованого навчання і виховання; відображені основні підходи до формування мовленнєвих комунікативних умінь у процесі корекційної роботи.

Ключові слова: освітня інтеграція осіб з особливостями психофізичного розвитку, загальне недорозвинення мовлення, діти старшого дошкільного віку із загальним недорозвиненням мовлення, мовленнєві комунікативні вміння, методика формування мовленнєвих комунікативних вмінь.